

CEVDET PAŞA'NIN ÖZEL ÖĞRETİM VE TANZİMAT EĞİTİMİNE İLİŞKİN BİR LÂYİHASI

Prof. Dr. Yahya AKYÜZ*

GİRİŞ

Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), üç kez Maarif Nazırlığı (1873-76 yılları arasında), Adliye, Dahiliye, Evkaf Nazırlıkları, 1850'lerde Darülmualimîn Müdürlüğü, Encümen-i Dâniş üyeliği... yapmış, okul kitapları, hukuk ve tarih alanında değerli eserler bırakmıştır.

Yayınladığımız bu belgeyi, Padişah Abdülhamit'in, kendisinden "mekâtib-i hususiye" (özel okullar) hakkında bir lâyiha istemesi üzerine hazırlamıştır. 26 Temmuz 1893 tarihli ve İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde bulunan belge, katalogda, "*Cevdet Paşa'nın hususî mekteplere dair lâyiha sureti*" başlığı ile kayıtlıdır¹. İmza karalanmıştır; fakat "*kulları Cevdet*" şeklinde imzalanmış olduğu sezilmektedir. Üslûbu, Paşa'nın eserlerindeki üslûbuna çok benzemektedir. Ayrıca, lâyihada sözü geçen bazı olaylar (Macar mültecileri meselesi, Kırım Savaşı'nda Fransa, İngiltere ve Sardunya'nın Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması, Reşit Paşa'nın 1856 tarihli İslahat Fermanına yönelttiği eliştiriler vs.) Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* başlıklı eserinde de çok benzer ve bazan aynı ifadelerle anlatılmıştır². Yine, lâyihanın 7. paragrafında sözü geçen, yabancı tercümanların Osmanlı mahkemelerine müdahalesi sorunu ve Avrupalı diplomatların bu meselenin çözümü için mahkemelerin düzene konmasını istemeleri, Cevdet Paşa'nın *Marûzat* başlıklı eserinde de

* Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi.

1. Yıldız Evrakı, Kısım No 18, Zarf No 93, Karton No 39, Evrak No 1868.

2. *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 28-29; *Tezâkir*, 1-12, s. 70-85 (Haz. Cavid Baysun, Ankara, 1986).

aynı ifadelerle açıklanmıştır³. Ayrıca, görüşlerine başvurduğumuz Devlet Arşivleri Genel Müdürü Prof.Dr. Yusuf Halaçoğlu ve Arşiv uzmanı Mustafa Oğuz belgenin Cevdet Paşa'ya ait olduğu görüşündedirler.

Lâyihanın iki temel özelliği dikkati çekmektedir:

1. Cevdet Paşa, Padişahın kendisinden "*mekâtib-i hususiye*" ile ilgili bir lâyiha istediğini söylemekle beraber, lâyihasında yalnızca özel öğretim ile sınırlı kalmamış, Tanzimat dönemi eğitiminin de genel olarak bahsetmiştir.

2. Cevdet Paşa, özel öğretimdeki ve Tanzimat eğitimindeki gelişmelerin, esas olarak, Osmanlı Devlet adamlarının Avrupa kamuoyuna hoş görünme ve kamuoyunu kazanma düşüncelerinden kaynaklandığını söylemektedir.

Aşağıda önce, lâyihanın metni ve anlamı üzerinde durulacak, daha sonra, genel değerlendirme ve tartışma kısmında bazı konular ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

LÂYİHA METNİ ve AÇIKLAMASI

Lâyiha metni paragraflara ayrılarak *eğik harflerle*, bugünkü dilde öz anlamı ve bazı açıklamalarımız ise dik harflerle verilmiştir:

(1)

Lâyiha-i çâkerâne ve kâsırâne

Mekâtib-i hususiyeye dair bir küt'a lâyiha tahrir ve taktim olunması kurenâ-yı hazret-i padişahîden Bekir Bey kulları vasıtasıyla ve dünkü salı günü telakki ettiğim emir ve ferman-ı hakâyık nişân-ı hazret-i padişahî iktizâ-yı âlisinden olmağla hâtır-nişân-ı çakerî olan malûmat-ı nafianın berveçh-i âti arzına ictisar olunur.

Cevdet Paşa, Padişahın kendisinden özel okullara ilişkin bir lâyiha istediğini, bunun üzerine, hatırında olan yararlı bilgileri aşağıda sunduğunu söylüyor.

(2)

Beyne'd-düvel mubadele olunan muahedât ve mukavelât hep menafi-i müteakabile esası üzere bina olunageldiği halde Devlet-i

3. *Marûzat*, s. 195 (Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980).

Aliye ile düvel-i Avrupa meyanelerinde aktolunan muahedeler bu kaideden hariç olarak taraf-ı Devlet-i Aliyeden müsaade-i mahsusa yolunda yapılmıştır ve Devlet-i Aliyenin en kuvvetli zamanında öyle bir yanlış yola gidilmiştir.

Devletler arasında yapılan antlaşma ve mukaveleler her zaman karşılıklı çıkarlar esası üzerine kurulduğu halde, Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında yapılan antlaşmalar bu kuralın dışında olarak, Osmanlı Devletinden özel izin alınması biçiminde yapılmış ve Osmanlı Devletinin en güçlü döneminde böyle bir yanlış yol tutulmuştur.

(3)

Şöyle ki o zaman Avrupa'yı pençe-i tagallüp ve tahakkümüne almış olan Almanya devleti Fransa devletini pek ziyade tazyik etmekle Fransa kralının vâki olan istirhamı üzerine Sultan Süleyman Han-ı evvel hazretleri Almanya üzerine bir ordu sevkle bahren dahi Nice eyaleti sahiline bir donanma gönderip Fransa kralını Almanya imparatorunun pençe-i kahr ve tahakkümünden kurtarmıştır. Fi'l-asl Rum kölelerinden iken sara-yı hümayûnda perverde olarak hem sadrazam hem de damad-ı şehriyarî olan ve han unvanını alan İbrahim Paşa Fransızlara bazı müsaadât ve imtiyazâtı havi bir kû'a ferman-ı âlî ısdar ettirmiştir. O zaman böyle bir ahitname i'tasına hiç mecburiyet olmadığı halde mücerret Fransızları bir mertebe daha memnun etmek üzere öyle bir ferman-ı âlî ısdar olundu ve bâri menâfi-i müteakabile usûlüne riayet lâzım iken bu dakîka dahi gözetilmedi. İşte bu ferman-ı âlî ondan sonra düvel-i sâire ile aktolunan ahitnamelere nümûne ittihaz olunmuştur ve bu muahedât-ı atîkaya "kapitülasyon" denilip münderecatı fi'l-asl bazı müsaadâtan ibaret iken sonra düvel-i Avrupa onlara hukuk-ı meksûbe nazarıyla baktılar ve sonraları Devlet-i Aliyenin kuvvetine tedenni âriz olduğu halde düvel-i Avrupa'nın kuvvetleri müterakki olmağa "kapitülasyon" mevâddını tevsi etmişlerdir.

Cevdet Paşa, Fransa Kralı I. Fransuva'nın ricası üzerine Kanunî Sultan Süleyman'ın onu Almanya İmparatoru Şarlken'in kahredici pençesinden ve tutsaklıktan kurtardığını, İbrahim Paşa'nın Fransızlara bazı izin ve imtiyazları kapsayan bir ferman çıkarttığını söylüyor. Bu, Fransızca metinlerde "barış, dostluk ve ticaret antlaşması" başlığı ile geçen, Şubat 1535 tarihli ve 17 maddelik bir belgedir ve Fransa Kralının İstanbul'daki elçisi Jean de la Forêt ile Sadrazam

İbrahim Paşa tarafından hazırlanıp imzalanmıştır⁴. Osmanlı Devleti, bu antlaşmayı, hiç mecbur olmadığı halde, yalnızca Fransızları daha fazla memnun etmek için yapmış, fakat karşılıklı çıkarları bile gözönünde tutmamıştır. İşte bu ferman, daha sonra, başka devletlerle yapılan antlaşmalara örnek olmuş ve bunlara "Kapitülasyon" denmiştir. Aslında bunların muhtevası bazı müsaadelerden ibarettir. Fakat sonraları Avrupa devletleri onlara kazanılmış haklar gözüyle bakmışlar ve Osmanlı Devletinin gücü azalmaya başlayınca, güçleri artmakta olan Avrupa devletleri Kapitülasyonların maddelerini genişletmişlerdir.

(4)

Ve Frenkler bir şeye azıcık tırnak ilâştirirlerse uğraşa uğraşa bir rahne açmak ahvâl-i mücerrebelerinden olduğuna mebni imtiyazât-ı mezkûre ahitnamelerde muharrer olduğu derecede kalmayıp bi't-tedric husule gelen teâmülleri dahi ahde ilhak ile muahede hükümünde tutar oldular. Çünkü muahedenamelerin suretleri konsoloslar yanında mevcut olup vülât ve mutasarrıfın ise onlara vâkıf olmadıklarından ve ecnebi memurlarına karşı ne yolda hareket eyleyeceklerine dair ellerinde tâlimât-ı kâfiye bulunmadığından ecnebi işleri ekseriya konsolosların vech üzre cereyan eylerdi. Bu arada bazı sui'stimâlât vukuu dahi münker değildir. Elhasıl bu teâmül bahsi de Bâb-ı Âlîce bir mesele-i mühimme şekline girmiştir.*

Fransızlar ve diğer Avrupalılar (Frenkler) bir şeye azıcık tırnak değdirirlerse, uğraşa uğraşa bir yarık açarlar. Bu onların tecrübe ile bilinen bir özelliğidir**. Nitekim, sözü geçen imtiyazlar, antlaşmalarda yazıldığı kadarıyla kalmamış, zamanla ortaya çıkan örf, âdet gibi şeyleri (teâmülleri) de antlaşma içinde imiş gibi kabul ettirmişlerdir. Cevdet Paşa, müsaadelerin Avrupalılarca giderek genişletilmesini, Osmanlı taşra yöneticilerinin, antlaşmaların muhtevasını iyi bilmemeleri ve ellerinde metinlerinin bulunmaması, yabancı memurlarla ilişkiler konusunda yeterli biçimde yönlendirilmedikleri gibi Osmanlı Hükümetlerinin kayıtsızlığını gösteren nedenlerle

4. Bkz. Le Baron I.de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Paris, 1864-1911 (tümü 11 Cilt), C. 1, s. 15-23; İskender-Ali Reşat (çev.), *Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1330, s. 54-69.

* Cümlede bir kelime eksik görünüyor; zaten az bir boşluk bırakılmış. Muhtemelen, "... istediği vech üzre " olacak (Y.A.).

** Cevdet Paşa burada, Avrupalıların Türklere karşı zaman zaman gösterdikleri bir davranışı belirtiyor ve onlarla ilişkide çok uyanık olunması gerektiğini ima ediyor. Bu, günümüzde de geçerli bir gözlem ve Devlet adamlarımıza, Batı ile ilişkilerde, uyanık bulunmaları için değerli bir uyarıdır (Y.A.).

açıklıyor. Oysa, yabancı konsoloslar, memurlar, antlaşma metinlerini iyi biliyor, onları her fırsatta genişletmeye çalışıyor ve işlerini "kendi istedikleri biçimde" yürütüyorlardı. Bu arada bazı suistimalerin olduğu da inkâr edilemez. Kısacası bu genişlemeler Osmanlı Hükümeti için önemli bir sorun şeklini almıştır.

(5)

Fakat kapitülasyonlar münderecatı hep umur-ı ticariye ve adliye dair olup ticarete dair olan mevâddı Devlet-i Aliyenin gümrük hakkındaki serbesti-i hareketine mani olmuştur. Umûr-ı adliye hakkında olan mevâddı ise mehâkim-i Devlet-i Aliyeyi ecneblerle karşı tesirsiz bir hale komakla hâlâ Yunan mahkemelerinin bir Fransız [ve]ya İngiliz hakkında icra ettikleri muameleyi mehâkim-i Devlet-i Aliye bir Yunanî hakkında yapamadığından dolayı teb'a-i Devlet-i Aliye ruz-merre duçâr-ı hasar ve umûr-ı zabıta dahi envâi müşkülâta duçar olagelmiştir.

Kapitülasyonların içinde yer alan hususların hepsi ticaret ve adliye meselelerine ilişkindir. Ticaretle ilgili olan maddeler, Osmanlı Devletinin gümrük konusunda hareket özgürlüğünü engellemiştir. Adliye ile ilgili hükümler ise, Osmanlı mahkemelerini yabancılarla karşı etkisiz hale koymuştur. Şöyle ki, hâlâ, Yunan mahkemelerinin bir Fransız veya İngiliz hakkında yaptığı işlemi, Osmanlı mahkemeleri bir Yunanlı hakkında yapamadığı için Osmanlı vatandaşları her geçen gün zarara uğramakta ve zabıta işleri de bir çok güçlüklerle karşılaşmaktadır.

(6)

Ama umûr-ı maarife dair kapitülasyonlarda bir şey yoktur. Fakat Devlet-i Aliyenin bedhâhı olan devletler lede'l-hâce Devlet-i Aliyeyi yalnız bırakmak üzere Avrupanın efkâr-ı umumiyesine karşı Türkleri cahil ve terbiyesiz ve Devlet-i Aliyeyi kanunsuz ve nizam-sız bir halde göstermeyi iltizam edegeldiklerinden ve Avrupa ahali-si Devlet-i Aliye hakkında bedhâhânın ilkaâtına aldanmakta olduklarından Bâb-ı Âlîde dahi Devlet-i Aliyeyi maarifperver ve kanun üzere gider bir devlet olmak üzere Avrupaca ilân ile Avrupa'nın efkâr-ı umumiyesini kazanmak usûlüne riayet eylemekte idiler. Cennet-mekân Sultan Abdülmecit Han hazretlerinin eyyâm-ı saltanatlarında Darülfünûn inşasına mübaşeret ve mekâtib-i umumiye küşadına himmet olunması işte bu dakikalara mebni idi.

Kapitülasyonlarda eğitim konularında bir şey yoktur. Fakat, Osmanlı Devletinin kötülüğünü isteyen devletler, gerektiğinde onu yalnız bırakmak amacıyla, Avrupa kamuoyu önünde Türkleri cahil ve eğitimsiz, Osmanlı Devletini de kanunsuz ve düzensiz bir toplum olarak gösterme yolunu tutagelmışlerdir. Avrupa halkı da, bu art niyetlilerin propagandalarına aldanmaktadır. Bu duruma karşı Osmanlı Hükümetleri, Devletin eğitimsever ve kanunlara bağlı olduğunu Avrupa'da duyurarak Avrupa kamuoyunu kazanma yoluna gitmiştir. Abdülmecit döneminde Üniversitenin yapımına başlanması ve genel olarak okulların açılması bu düşüncelere dayanır.

(7)

O sırada mülteci meselesi zuhur etti. Rusya ve Avusturya devletleri mültecilerin kendilerine red ve teslimini iddia ettiler ve Devlet-i Aliye ile kat'-ı muhabere derecesine geldiler. Bâb-ı Âlî buna muvafakat eylemeyip Reşit Paşa dinimizin iktizasınca mültecilerin himayesine mecburuz ve bu babda ma'zuruz deyu müdafaa etti. Bir Müslüman devletinin Hıristiyan mültecilerini himaye etmesi Avrupa'ya pek acîp tesir etti. Avrupa'nın efkâr-ı umumiyesi birdenbire Devlet-i Aliye lehine dönüverdi. Binaen alâ-zâlik Kırım muharebesi zuhurunda Avrupaca hasıl olan heyecân-ı efkâr üzerine Fransa ve İngiltere ve Sardunya devletleri birbirini çığneyerek Devlet-i Aliyenin imdadına seğirttiler. Ve inde'l-musalaha Devlet-i Aliyeyi muvazene-i Avrupa'ya ithal ettiler. Ve Paris Kongresinde Âlî Paşa Dersaadet'teki sefaretiler tercümanlarının sui'stimâlâtından ve mesâlihi tas'ib ettiklerinden bahs ve şikâyet eylemekle düvel-i fahîme murahasları biz de bu tercüman gâilelerinden usandık, siz mahkemelerinizi âmme-i nâsa emniyet-bahş olacak bir hal-i intizama getiriniz, biz de bu tercüman gâilesini ortadan kaldırırız deyu resmen söz vermişler ise de fiiliyat görülmemiştir.

O sırada sığınmacılar (mülteciler) meselesi ortaya çıktı. Rusya ve Avusturya devletleri mültecilerin geri verilmesini istediler ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri koparma derecesine geldiler. Osmanlı Hükümeti boyun eğmedi: Reşit Paşa, "dinimizin gereği mültecileri korumaya mecburuz" diye savunma yaptı. Bir Müslüman devletin Hıristiyan mültecileri koruması Avrupa'da şaşkınlık yarattı. Avrupa kamuoyu birden Osmanlı Devleti lehine dönüverdi.

Cevdet Paşa, lâyihasının bu paragrafında, görüldüğü gibi, önce, 1849'da milliyetçilik prensipleri ile ayaklanan, fakat Avusturya ve Rus orduları karşısında Osmanlılara sığınmak zorunda kalan Macar

ve Leh mültecileri meselesinden sözediyor ve Osmanlıların onlara kucak açmasının Avrupa kamuoyunu şaşırttığını ve kamuoyunun Osmanlıların tarafına dönüverdiğini söylüyor⁵. Bunun sonucunu da şöyle açıklıyor:

Bu nedenle, Kırım savaşı (1853-1856) çıkınca, Avrupa kamuoyunun bu tutumu üzerine Fransa, İngiltere ve Sardunya devletleri, birbirlerini âdetâ çığnercesine Osmanlı Devletinin yardımına koşuştular ve Barıştan sonra Osmanlı Devletini Avrupa dengesi içine aldılar⁶.

Cevdet Paşa, bu 7. paragrafın son cümlesinde, Kırım savaşı sonunda yapılan Paris Kongresinde, Âlî Paşa'nın İstanbul'daki elçilik tercümanlarının suistimallerinden ve işleri zorlaştırdıklarından yakındığını söylüyor. Buna cevaben, Avrupa devletlerinin temsilcileri (diplomatları) şöyle demişler: "Biz de bu baş ağrıtan tercüman meselesinden usandık, siz mahkemelerinizi herkese güven verici bir duruma getiriniz, biz de tercüman sorununu çözeriz." Ancak, Avrupa devletleri bu resmî sözlerini uygulamaya koymamışlardır.

(8)

Ol esnada ısdar buyurulan Islahat Fermân-ı âlîsinde her ce-maat maarif ve hıref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa me'zun olup fakat bu makule mekâtibin usûl-i tedrisiyesi ve muallimlerinin intihabı, âzâsı taraf-ı şâhânedan mansup muhtelit bir Meclis-i Maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması fikrası münderiç olmağla Hristiyanlar bir çok mektepler küşadına kıyam ettiler. Islahat Fermân-ı âlîsinin münderecatı ahitnamelerde münderiç değil ise de Paris Kongresinde Âlî Paşa bu münderecatı mevzubahs etmiş olduğundan procès verbal'de mukayyet olması tabiidir. Ferman-ı mezkûrun bu yolda ısdarına zaten muhalif ve muteriz bulunan Reşit Paşa madem ki Ferman-ı mezkûrun bahsi procès verbal'de mukayyettir muahede kuvvetini haiz olur deyû Âlî Paşa aleyhine itiraz etmişti. Âlî Paşa dahi Kongrede ondan bahs olun-masa idi münderecatı sarahaten ahitnameye derç ettirilirdi deyû cevap vermişti. Mamefih Ferman-ı mezkûrda ahit kuvveti olmasa da ahde karib bir kuvveti olduğu derkârdır.

5. Mülteciler meselesinde benzer bilgiler ve ifadeler için bkz. *Tezâkir*, 1-12, s. 12, 40-Tetimme, s. 28-29.

6. Kırım savaşı konusunda benzer bilgiler ve ifadeler için bkz. *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 28-29.

Cevdet Paşa, bu paragrafta önce, Şubat 1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermanında, özel öğretimle ilgili hükümleri hatırlatıyor. Bunlar, özetle şöyledir: Osmanlı ülkesindeki her toplum, genel eğitim, meslek ve sanat okulları açmaya izinlidir. Fakat bu okulların öğretim düzeni ve öğretmenlerinin seçimi, Padişahın tâyin edeceği üyelerden oluşan karma (azınlıklardan da üyeler bulunan) bir eğitim meclisinin gözetim ve teftişi altında bulunacaktır. Bu hükümler üzerine, Hıristiyanlar bir çok okul açmaya girişmişlerdir.

Daha sonra, Cevdet Paşa, Islahat Fermanındaki bu hükümlerin Avrupa devletleriyle yapılan antlaşmalara geçirilmediğini, fakat, Paris Kongresinde (Mart 1856) Âlî Paşa'nın onlardan bahsettiğini ve bu nedenle tutanaklarda (procès-verbal) kayıtlı olmasının tabî olduğunu söylüyor. Fermanın bu şekilde yayınlanmasına zaten karşı olan Reşit Paşa'nın, Âlî Paşa'ya şöyle dediğini belirtiyor: "Madem ki Fermanın adı tutanaklarda geçiyor, o halde Ferman, antlaşma gücünde bir metin olma özelliği kazanır." Âlî Paşa ise, Reşit Paşa'ya şöyle cevap veriyor: "Paris Kongresinde Islahat Fermanından söz etmeseydik, bu kez, onun içindekiler açıkça antlaşma metnine koydurulurdu." Cevdet Paşa'ya göre ise Ferman, Osmanlı Devletini bir uluslararası antlaşmanıninkine yakın bir güçle bağlamaktadır.

Cevdet Paşa, bu diplomatik tartışmalara niçin giriyor?

Öyle anlaşılıyor ki Cevdet Paşa, hangi din ve ırktan olursa olsun herkesin eşitliğini ve Devlet hizmetlerine, memuriyetlere kabul edileceğini ilân eden Islahat Fermanından Kongre tutanaklarında bahsedilmesinin Osmanlı Devleti için ileride zararlı sonuçlara yol açmasından korkulduğunu söylemek istiyor. Gerçekten, Reşit Paşa'nın da yakınmasının bir nedeni, Hıristiyanlara siyasî ve idarî hakların "tedricen" değil, birden verilmiş olması idi⁷.

Ancak, Islahat Fermanı, Paris Kongresinin sadece tutanaklarında değil, bizzat metninde zikredilmiştir. Dokuzuncu maddede, Sultanın bu fermanla Hıristiyan halklarına olan "yüce niyetlerini" (ses gênéreuses intentions) gösterdiği, Fermanın üstün bir değer taşıdığı belirtilmekte ve "...pek tabî, bu belge, hiç bir şekilde, antlaşmaya taraf olan devletlere, ne Sultan ile tebaası arasındaki ilişkilere ne de ülkesinin iç işlerine topluca ya da ayrı ayrı müdahale hakkı ver-

7. Tezâkir, 1-12, s. 78.

mez..." denmektedir⁸. Ama, uygulamada her zaman aksi görülmüştür.

(9)

Badehu Devlet-i Aliye Avrupa'nın efkâr-ı umumiyesini nazar-ı dikkate alarak maarif-i umumiyenin terakkisine daha alenî ve ciddî surette ihtimam etti ve Şûra-yı Devlet'te tanzim olunan Maarif-i Umumiye Nizamnamesini 24 Cemaziyelevvel 1286 tarihinde ilân eyledi.

Bundan sonra Osmanlı Devleti, Avrupa kamuoyunu gözönünde tutarak, genel eğitimin gelişmesine daha açık ve ciddi biçimde özen gösterdi ve Şûra-yı Devlet'te (Danıştay) düzenlenen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 1 Eylül 1869'da yayınlandı.

Cevdet Paşa, 1867'de Fransa'nın Osmanlı Devletine verdiği, eğitimle ilgili önemli notadan, 1868'de Galatasaray Lisesi'nin açılışından hiç söz etmiyor... Bunlara *Genel Değerlendirme ve Tartışma* kısmında (altbaşlık no. 2) değinilecektir.

(10)

Bu Nizamnamenin 129. maddesinde 'mekâtib-i hususiye yani bazı mahallerde cemaatlar tarafından veya gerek teb'a-i Devlet-i Aliye ve gerek teb'a-i ecnebiyeden olan efrad ve eşhastan biri tarafından ücretli veya ücretsiz olarak ihdas olunan mekteplerdir' deyû münderiç olmağla gerek cemaatlar tarafından gerek yerli [ve] ya ecnebi eşhas tarafından hususî mektepler küşadına izn-i âmm verilmiş oldu.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. maddesinde, "özel okullar bazı yerlerde toplumlar ya da gerek Osmanlı, gerek yabancılar tarafından ücretli veya ücretsiz olarak kurulan okullardır" denir. Böylece gerek toplumlara, gerek yerli veya yabancılarla özel okul açma izni verilmiş oldu.

(11)

Onun üzerine yerli Hıristiyanlar ve ecnebiler taraf taraf hususî mektepler küşadına başladılar ve eğerçi yine madde-i mezkûrede

8. Testa, age., C. 4, s. 232-237. Islahat Fermanının Paris Antlaşmasında anılması konusunda yine bkz. Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, İstanbul 1976, s. 95-98 (Çev. A. Düz).

bu nevi mekteplerin tesisine evvelâ muallimlerinin yedinde Maarif Nezareti canibinden veyahut mahallî maarif idaresinden şehadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde âdâba ve politikaya muğayır ders okutturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitaplar Maarif Nezaretinden yahut mahallî maarif idaresinden tasdik edilmek üzere taşrada ise vilâyet maarif idaresiyle valisi tarafından ve Dersaadet'te ise Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmîye verilir. Bu üç şart kâmilen mevcut olmadıkça mekâtib-i hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilâfında hareket vukuunda men' ve sed olunur deyû kuyûd-ı lâzime derç olunmuş ise de hükûmetçe bu kuyûd-ı ihtiraziyenin arkası aranmayıp hayli vakit boş bırakılmıştır. Sonra işin takibine kıyam olundukta dahi bazı sefaretler tarafından ika'-ı müşkülât edilmiştir.

Bu paragrafta içiçe girmiş üç konu var:

a) 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanması üzerine yerli Hristiyanlar ve yabancılar her yerde özel okullar açmaya başladılar.

Kanımızca, Cevdet Paşa'nın, "azınlıklar ve yabancılar, zaten yüzyıllardır mevcut ve açageldikleri okullarını 1869 düzenlemesi ile, nicelik ve nitelik yönünden geliştirmeye başladılar" demesi daha doğru olurdu.

b) Nizamnamenin 129. maddesine göre özel okulların kurulması şartları şunlardır: 1-Öğretmenlerinin ellerinde Maarif Nezareti ya da mahallî maarif idareleri tarafından verilmiş şehadetname (diploma) bulunması, 2- Terbiye ve ahlâk kurallarına ve Devletin politikasına aykırı ders okutturulmaması ve bu amaçla ders programları ve kitaplarının Maarif Nezareti ya da mahallî maarif idaresi ve vali tarafından tasdik edilmesi, 3- Maarif Nezareti ya da mahallî maarif idaresi ve vali tarafından açılış izni verilmesi. Bu üç şart tam olarak bulunmazsa özel okulların açılmasına ve çalışmasına izin verilmez; aksi halde engellenir ve kapatılır.

c) Ancak, Hükümetler uygulamada bu şartları aramamış ve meydan uzun süre boş bırakılmıştır. Sonra, bu iş izlenmek istendiğinde, elçilikler güçlükler çıkarmışlardır.

(12)

Ve Berlin ahitnamesinin 62. maddesinde her milletten Avrupa ve Asya memâlik-i Osmaniyesine seyahat eden ruhban ve züvvâr

aynî hukuk ve fevâid-i imtiyaziyeden müstefit olacaklardır. Memâlik-i Osmaniyede mukîm konsolosların ve politika memurlarının gerek bâlâda zikrolunan eşhas ve gerek mahall-i mübareke ve sâirede kâin tesisat-ı diniye ve hayriyeyi resmen himaye etmek hakları taahhüt olunmuştur deyû münderiç ve hayriye tabirinde mektepler dahil olmağla hususî mektepleri ecnebilerin ahden himaye edecekleri derkârdır.

Berlin antlaşmasının 62. maddesinde şu hüküm vardır: "Her milletten Avrupa ve Asya'daki Osmanlı ülkelerine seyahat eden din görevlileri (ruhban) ve ziyaretçiler aynı hukuk ve imtiyazlardan yararlanacaklardır. Osmanlı ülkelerinde oturan konsolosların ve politika memurlarının gerek yukarıda sözü geçen şahısları, gerek kutsal yerlerde vs. bulunan dinî ve hayır kurumlarını resmen koruma hakları taahhüt olunmuştur." Bu hayır kurumları (müessesât-ı hayriye) deyimine okullar girdiği için özel okulları yabancıların antlaşma gereğince koruyacakları açıktır.

Bilindiği gibi, Berlin antlaşması 13 Temmuz 1878'de imzalanan ve kısaca Osmanlı-Rus savaşı (1877-78) veya "93 Harbi" denen savaş sonunda, Batılı devletlerin araya girmesi ile, kendi istekleri doğrultusunda hazırladıkları bir belgedir. Bu belgenin 62. maddesindeki "müessesât-ı diniye ve hayriye" teriminin Fransızcası şöyledir: "...les établissements religieux de bienfaisance"⁹.

Cevdet Paşa'nın, lâyihasında, 1876 tarihli Kanun-i Esasîde (Anayasa) özel öğretimle ilgili olarak getirilen 15. ve 16. maddelerden söz etmediği görülüyor... Bu, lâyihanın Padişaha sunulduğu 1893 tarihi düşünülürse, anlaşılabilir: Padişah, 1876 tarihli Kanun-i Esasîyi kısa bir süre sonra "rafa kaldırdığı" için, artık ondan bahsedilmesi mümkün değildi...

Kanun-i Esasînin 15. ve 16. maddelerinin bugünkü dille anlamı şöyledir:

15- Öğretim işini herkes özgürce yapabilir; belirli kanuna uymak şartıyla her Osmanlı genel ve özel öğretim yapmaya izinlidir.

16-... [Ülkedeki] toplumların din ve inanışlarına ilişkin öğretim üsûlüne dokunulmayacaktır.

9. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'Actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897-1903 (tümü 4 Cilt), C. 4, s. 192.

(13)

Elhasıl bu maarif- i umumiye işi Kırım muharebesinden sonra o kadar ileri götürülmüştür ki geriye ric'at kabil görünmüyor ve gündün güne terakki etmekte bulunuyor. Teb'a-i gayr-i müslimenin ehl-i ırz takımından bazıları biz ticaret ile geçinir bir halkız bu cihetle evlâtlarımızı ecnebi mekteplerine vermeye mecbur oluyoruz. Yoksa fünûn-ı lâzımeyi mekâtib-i İslâmiyede tahsil edebilseler o mekteplere verirdik. Hem mâlûmât-ı lâzımeyi tahsil ederler hem de güzel Türkçe öğrenirler ve daha kolay taayyüş edecek iş ve hizmet bulurlar ve Frenkleşip de başımıza belâ olmazlar diyorlar. Bazıları ise tam alafranga olmak için ecnebi mekteplerini tercih ediyorlar. Teessüf olunur ki ehl-i İslâmdan dahi bu yanlış yola sülûk edenler var. Artık Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin berveçh-i bâlâ 129. maddesinde münderiç olan şurût-ı selâse dairesinde tesviye-i maslahat ile mehâzir-i melhuzanın def ve ref'i çaresine bakılmak lâzıme-i hal ve maslahattan görünür ise de bunlar hep mütâlaât-ı kâsıra kabilindedir. Hakâyık-ı ahval ancak mir'ât-ı kalb-i ilham celp hazret-i hilâfetpenâhiye sânih olan mütâlaât-ı mülhemiyet-âyât-ı hümâyûndan ibarettir. Çünkü Âlî Paşa'dan sonra makâm-ı sadarete geçen Mahmut Paşa'nın muamelât-ı nâma'kûlesi üzerine dahilen ve haricen efkâr-ı umumiye saltanat-ı seniye aleyhine münkalip olmağla Rusya muharebe-i âhiresinde düvel-i Avrupa Devlet-i Aliyeyi yalnız bıraktılar. Ondan sonra zât-ı hakâyık -ı iktinah -ı hazret-i padişahîleri deâim-i devleti yeniden ikame ederek Devlet-i Aliyelerine Avrupaca yeniden itibar vermiş olduğundan işte bu sayede ne yapılabileceği muhât-ı ilm-i âlemşümûl -i hazret-i hilâfetpenâhî olduğu lisan-ı ihlas ile ma'ruzdur.

12 Muharrem 1311

13 Temmuz 1309

Lâyihanın bu son paragrafındaki görüşleri maddelere ayırabiliriz:

a) Devletin eğitim meselesi Kırım savaşından sonra o kadar ileri götürülmüştür ki, artık geriye dönüş mümkün görülüyor ve eğitim gündün güne gelişiyor.

b) Hıristiyan tebaadan bazı namuslu kimseler şöyle demektedirler: "Biz ticaretle geçinen bir halkız; bu nedenle çocuklarımızı yabancı okullara veriyoruz. Yoksa, gerekli bilimleri Müslüman

okullarında öğrenebilseler çocuklarımızı bunlara verirdik. Böylece hem gerekli bilgileri kazanırlar, hem de Türkçeyi iyi öğrenip daha kolay yaşayabilecek bir iş bulurlar ve Frenkleşip başımıza belâ olmazlar." Hıristiyan tebaadan bazıları ise tam Avrupalı (alafranga) olmak için yabancı okulları tercih ediyorlar. Teessüf olunur ki, Müslümanlardan da bu yanlış yolu tutanlar vardır.

Cevdet Paşa'nın burada ileri sürdüğü görüşler üzerinde *Genel Değerlendirme ve Tartışma* kısmında (altbaşlık no. 3) özellikle durulacaktır.

c) Özel öğretim işi, Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. maddesindeki üç şartın çerçevesi içinde yürütülmeli ve akla gelebilecek sakıncaların giderilmesi çaresine bakılmalıdır.

d) Cevdet Paşa, tevazu ifadeleri ile, bütün bunların kendi "yetersiz düşünceleri" olduğunu, gerçekleri ancak Padişahın bileceğini söylüyor ve böylece, lâyihasında dişe dokunur öneriler getirmemesinin nedenini açıklıyor. Sonra da, isabetsiz önerilerin zararlı olacağını aşağıdaki gibi belirtiyor:

e) Âlî Paşa'dan sonra Sadrazam olan Mahmut Paşa'nın uygun olmayan düşünceleri üzerine, içerde ve dışarda kamuoyu Osmanlı Devletinin aleyhine döndüğü için, son Osmanlı-Rus savaşında (1877-78) Avrupa devletleri Osmanlı Devletini yalnız bıraktılar. Bundan sonra, Padişah Abdülhamit Devleti yeniden sağlamlaştırarak ona Avrupa'nın gözünde tekrar saygınlık kazandırdı. Bu nedenle, özel okullar konusunda da ne yapılabileceği Padişahın bilgisi dahilindedir.

Cevdet Paşa'nın sözünü ettiği Mahmut Nedim Paşa, iki kez Sadaret makamında bulunmuştur: Önce, Âlî Paşa'nın ölümü üzerine, Eylül 1871'de Sadrazam olmuş ve 11 ay bu görevde kalmıştı. Ağustos 1875-Mayıs 1876 arasında tekrar bu makamı işgal etti. Rusya yanlısı idi. Keyfî ve kötü yönetimi ile Devletin saygınlığını sarsıp Batı Avrupa kamuoyları ve hükümetlerinin Osmanlı Devletine karşı düşmanca tavır almalarına ve 1877-78 savaşında Osmanlı Devletini Rusya karşısında yalnız bırakmalarına sebep olmuştu¹⁰.

10. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, C. 1, s. 259-314.

GENEL DEĞERLENDİRME ve TARTIŞMA

Cevdet Paşa'nın lâyihasında, üzerinde durulması gereken bazı önemli konular yer almaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Tanzimattan önce azınlıklar ve yabancılar okullarını neye dayanarak açmışlardır?

2. Tanzimat dönemi Devlet eğitiminin gelişmesinde Avrupa kamuoyuna hoş görünme düşüncesinin rolü nedir?

3. Tanzimat dönemi' eğitiminde Osmanlılık politikası ve azınlıkların buna ilişkin tutumu nedir?

Böylece, lâyiha, Osmanlılarda azınlık ve yabancı okulları ile, Tanzimat dönemi Osmanlı eğitiminin bazı yönlerini ele alıp üzerinde düşünmemize ve yukarıda belirlenen soruların tartışılması ile bazı konulara açıklık getirmemize fırsat vermiş olmaktadır.

1. Tanzimattan önce azınlıklar ve yabancılar okullarını neye dayanarak açmışlardır?

Cevdet Paşa, lâyihasının ilk beş paragrafında, Kapitülasyonların nasıl ortaya çıktığını genel olarak açıklıyor ve 6. paragrafta, "Kapitülasyonlarda eğitim konularında bir şey yoktur" diyor. Gerçi, zamanla Kapitülasyonların genişletildiklerini söylüyorsa da, Osmanlı ülkelerinde yabancı okulların eskiden beri nasıl açıldıkları hakkında somut bilgi vermiyor ve yine, özel okul sayıldıkları halde gayrimüslimlerin okullarına değinmiyor. Kanımızca bu konular biraz açıklanmadan Osmanlılarda azınlık ve yabancı özel okulların nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği iyi anlaşılamaz.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u alır almaz, tek taraflı iradesiyle, bir ihsan olarak, Rumlara ve Galata Latinlerine geleneklerini koruyabilmelerine, inanış ve ibadetlerini sürdürebilmelerine imkân veren bazı hak ve imtiyazlar vermiştir¹¹. O çağlarda, dinsel faaliyetlerin içinde veya yanında kabul edilen okullar da böylelikle varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Başta Fransızlar olmak üzere, yabancıların Osmanlı ülkelerinde okul açmaları ise daha değişik bir yoldan gerçekleşmiştir. Cev-

11. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, 1988; Mahmut H. Şakiroğlu, Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara verdiği Fermanın Türkçe Metinleri, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1981-1982, C. 14, Sayı 25, s. 211-225.

det Paşa'nın dediği gibi, Kapitülasyonlar, ticarî ve adlî konulardadır. Buna rağmen Fransa, 1535 tarihli ilk Kapitülasyonla beraber, Osmanlı ülkelerindeki Katoliklerin ve hatta tüm Hıristiyanların koruyuculuğu gibi bir hak iddia etmeye başlamış ve isteklerini İstanbul'daki elçisi kanalıyla uygulamaya koymuştur. Örneğin, Fransız kaynaklarının belirttiğine göre, 1540'da Galata'daki Saint-Benoît kilisesinin camiye çevrilmesi söz konusu olmuş, Fransız elçisi araya girip bu binayı Kralı için Padişah'tan istemiştir. Padişah da binayı Krala hediye etmiştir¹². Yine, sayıları çok azalmış olan Galata Latinlerinin Papa'dan ricası ve Fransız elçisi Germigny'nin aracılığı ile 1583'de 5 Cezvit (Jésuite) rahibin İstanbul'a gelmesi sağlanmış ve bunlar Galata'da Saint-Benoît kilisesine yerleşmişler ve hemen bir okul açmışlardır. İlk açılan yabancı okul budur.

İşte, ilk önce Fransızlar ve 1824'lerden itibaren Amerikalılar ve diğer Avrupalılar tarafından Osmanlı ülkelerinde okulların açılmaya başlanması, Avrupalı ve Amerikalı din adamlarının *misyonerlik* faaliyetleri içinde gerçekleşmiştir.

Böyle bir gelişmenin nedeni açıktır: Misyoner faaliyeti yalnızca dinsel bir olgu değildir. Misyonerlik, dinsel amaçları taşın, ekonomik, kültürel, siyasî... boyutları bulunan bir nüfuz etme aracıdır. Bu, dinî bir amacın gölgesinde, misyonerlerin kendi ülkelerine ekonomik, kültürel, siyasî çıkarlar sağlama gibi dünyevî amaçları gerçekleştirme aracıdır. Bu durum gözününe alındığında, misyoner faaliyetleri içinde okul açma ve eğitim işlerinin neden çok önemli bir yer tuttuğu anlaşılabilir¹³.

Osmanlı ülkelerindeki Fransız okullarına dönersek, Kapitülasyonlarda hüküm olmadığı halde bu kurumların açılıp gelişmeleri başta misyonerlerin aşırı gayretleri ve kurnazlıkları, bunun yanında, Fransız elçilerinin sürekli çabaları ve girişimleri ile gerçekleşmiştir. Tüm bu çabalar, girişimler, zamanla bir fiilî durum oluşturmuş ve daha geniş istek ve uygulamalara dayanak sayılmıştır. Bütün bunlara bakarak bir Fransız diplomat ve yazar, o zamanki Türkiye'yi bir "çelişkiler ülkesi" olarak niteler¹⁴. Bazan misyonerler gayretkeşliklerinde o kadar ileri gitmişlerdir ki, Fransa hükümeti ve İstanbul'daki elçisi onları frenlemeyi gerekli görmüşlerdir(!) Kral XV.

12. F. Charles-Roux, *France et Chrétiens d'Orient*, Paris, 1939, s. 34.

13. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika Misyoner Okulları* İstanbul, 1989, s. 24.

14. Charles-Roux, age, s. 68.

ülkelerinde mülk sahibi olmaları, ...Beyoğlu'nda yerli ve ecnebi her sınıf ahali çocuklarından oluşan Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) adıyla bir büyük okul açılması konuları uygulamaya konuldu"²⁰. Bu kurumun özellikle Fransa'ya gösteriş olarak siyasî düşünceler ve baskılar altında açıldığının bir kanıtı da şudur: 1870'de Fransa, Almanya'ya yenilip uluslararası saygınlığından çok şey kaybedince, Osmanlı Devleti, Liseyi kapatmamakla beraber, destek ve ilgisini geniş ölçüde çekmiş ve kurum bir bocalama dönemine girmiştir²¹.

1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin* hazırlanış ve yayınlanmasında da yine Fransa'nın etkisi görülür: Fransa, 1856 tarihli İslahat Fermanının uygulanması için neler yapılması gerektiği hususunda 22 Şubat 1867 tarihli olarak Bâb-ı Âlîye bir nota vermişti²². Bu notanın II. paragrafında altı madde halinde eğitim konusu üzerinde duruluyordu. Bu maddelerin ana fikri, Osmanlı Devletinin, ilk, orta ve yüksek düzeyde bir eğitim sistemi geliştirmesi, okullarına Hıristiyanları da alması, kızların eğitimine de önem vermesi gerektiğidir. Notanın uygulanmasına ilk somut örnek, Galatasaray Lisesinin bir yıl sonra, 1868'de açılmasıdır. 1869'da yayınlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ise, 1867 Fransız notasını geliştirip sistemleştirerek ifade eden bir belge olmuştur.

1876 tarihli *Kanun-i Esasînin* ilânına bakarsak, onun da Avrupa'ya gösteriş şeklinde yapıldığını görürüz²³.

1876'da, Osmanlı Hükûmeti Rusya'nın savaş çıkarmak için fırsat kolladığını anladığından, İngiltere'nin Balkanlarda ıslahat yapılması için bir konferans toplanması önerisini kabul etti. Konferans İstanbul'da toplanacaktı. Fakat, konferansta Devletin bağımsızlığı ile bağdaşmaz kararlar alınmasından korkulduğu için, bu tehlikeye karşı *Kanun-i Esasînin* ilân edilip kalkan gibi kullanılması düşünüldü. Önce, yerli ve yabancı kamuoylarında takdir edilen Mithat Paşa sadrazamlığa getirildi (Aralık 1876). Mithat Paşa, *Kanun-i Esasînin*

20. Mahmut Celâlettin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, Dersaadet, 1326 (1910), C. 1, s. 29.

21. Galatasaray Lisesi hakkında bkz. De Salve, *L'Enseignement en Turquie*, *Revue des Deux Mondes*, 15 Octobre 1874, s. 836-853; İhsan Sungu, *Galatasaray Lisesinin Kuruluşu*, *Belleten*, 1943, Sayı 28, s. 315-347; Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanîsinin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları*, İstanbul, 1989.

22. Testa, age, C. 7, s. 413-422.

23. Karal, age, C. 8, s. 27-30.

ve Avrupa'nın yıllardır istediği ıslahatın hararetli taraftarı idi. Fakat, bu ıslahatın Avrupa'nın hiç bir karışması olmadan yapılması gereğine de inanmıştı. 23 Aralıkta Osmanlı, Rus, İngiliz, Alman, Avusturya delegeleri İstanbul'da toplandılar.

Gündem maddeleri ele alınmak üzere iken, dışarıdan dehşetli top sesleri gelmeye başladı. Osmanlı Dışişleri Bakanı Saffet Paşa ayağa kalkarak, Padişahın meşrutiyeti ilân ettiğini, bu yeni rejimde tüm Osmanlıların şahsî hürriyetlerinin sağlandığını vs., bu durum karşısında Konferansın varoluş gerekçesini yitirdiğini... söyledi. Delegeler şaşırıldılar. Fakat ilginçtir ki, Rus delegesi "böyle gösterişlere önem verilmeyip gündeme geçmek gerektiğini" söyledi. Teklif kabul edildi. Bunun üzerine Osmanlı delegeleri kalkıp gittiler, fakat konferans çalışmalarını sürdürdü. O sırada Mithat Paşa, Kanun-i Esasînin ilânının yabancı delegelerce nasıl karşılandığını öğrenmek için Saffet Paşa'yı sabırsızlıkla bekliyordu. O gelince, sordu: "-Ne dediler, ne dediler?" Saffet Paşa: "-Ne diyecekler; çocuk oyuncuğu dediler!" cevabını verince, Mithat Paşa fena halde kızdı²⁴.

Konferansın toplandığı günde ve saatte meşrutiyetin herkesten habersiz, âdetâ baskın gibi ilânı psikolojik bir hata idi. Hükümet bu hareketi ile Avrupa'ya bir sürpriz hazırlamak ve konferansı gereksiz kılmak istemişti²⁵.

*

Ancak, Osmanlılarda, birtakım askerî, idarî, sosyal ihtiyaçların zorlaması ile eğitime Tanzimattan önce el atıldığı ve yeniliklere girişildiği de bir gerçektir. Tanzimat döneminde bu süreç hızlanmış, eğitimdeki yenileşmelerin kapsamı genişlemiştir.

Eğitimde yenileşmeler 1773'de askerî okulların (Mühendishaneler) açılması ile başlamış, III. Selim'in yenileşme çabalarından sonra II. Mahmut döneminde Askerî Tıbbiye, Harbiye açılmıştır. Yenileşmeler yalnızca askerî eğitim alanına özgü değildir. Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş, 1831'de ilk Türkçe gazete (*Takvim-i Vekâyî*) yayınlanmış, 1839 başında Rüşdiye ve başka sivil okullar açılmıştır. Bütün bu çabalar, orduyu ve idareyi düzene sokmak için Devlete gerekli olan askerî ve sivil yetişmiş elemanları sağlama ih-

24. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, C. 1, s. 349.

25. Karal, age, C. 8, s. 29.

tiyacından ve artık kaçınılmaz olarak Batıyı ve dünyayı tanıma gereğinden doğmuştur.

Tanzimat döneminde ise Devlet adamlarının yeni yeni eğitim kurumları açılmasında önemli çalışmaları olmuştur. Bunların başında Padişah Abdülmecit ve uzun süre Sadrazamlık... yapan Reşit, Âlî, Fuat Paşalar gelir.

Abdülmecit, Ocak 1845'de Bâb-ı Âlîye giderek Meclis-i Vâlâyî ziyaret etmiştir. Bu ziyareti sırasında Sadrazam ve tüm vekillere hitaben okunan bir Hatt-ı Hümayûnu, kendisinin eğitime içtenlikle değer verdiğini gösterir²⁶. O, bu çok önemli belgede, o ana kadar girilen çabalarda, askerî olanlar hariç, "hiç biri esaslı ve etraflı tutulmadığından mıdır nedir", olumlu sonuç alınmadığını söyler. Abdülmecit'e göre, asıl ilerleme, ülkenin mamur olması ve halkın refaha kavuşmasıdır. Oysa bizde bu henüz gerçekleşmemiştir; bu durum kendisini gece gündüz üzmemekte, huzurunu yok etmektedir. Konuyla ilgili düşünce ve uyarılarını vekillere daha önce de zaman zaman iletmiş fakat nedense olumlu sonuçların alınmadığını belirtir. Bir kez daha Sadrazam ve vekillere şöyle uyarıda (tenbih) bulunur:

"En önemli ideal ve amacımız olan ülkenin ve halkın mamuriyetini (bayındırlığı, gelişmesi, refahı) sağlamak için ne türlü tedbirler gerekli ise bir an önce alınıp uygulansın (...) ve tüm vekillerin yekvücut görüşleriyle mesele düşünölsün. Böyle bir amacın gerçekleşmesi din ve dünya işlerinde halkın bilgisizliğinin giderilmesine bağlıdır. İlimlerin ve fenlerin kaynağı ve sanayinin meydana çıktığı yer olan gerekli okulların icadı (düşünölüp bulunması) ve yapılması, benim için işlerin en önemlisidir (akdem-i umur). Bu nedenle ülkenin uygun yerlerinde gerekli okullar açılarak halkın eğitilmesi çaresine bakılsın (...)" İşte, Rüşdiyelerin geliştirilmesine, Darülfünûnun kurulma teşebbüslerine vs. Abdülmecit'in bu uyarısından sonra gidilmiştir.

Değerli eğitim tarihçimiz Osman Ergin, Darülfünûnun 1863'de açılışı konusunda der ki: "Gerek Darülmaarif denen mektepte, gerek diğer mekteplerde yetişenler, gerekse özel olarak orta tahsili edinenler arasında daha üst düzeyde bilgiler elde etmek isteyen kimseler sayıca oldukça fazlaydı. İşte bunları tatmin ve aydınlatmak amacıyla... Darülfünûn açıldı."²⁷

26. *Takvîm-i Vekâyî*, 12 Muharrem 1261 (21 Ocak 1845), Def'a 280.

27. Ergin, age, C. 1-2, s. 550.

Darülfünûnun kurulması ile ilgili olarak yapılan son bir araştırmada, bu kurumun ortaya çıkma nedenleri şöyle gösterilmektedir:²⁸

"Türkiye'de Darülfünûn kurma teşebbüsleri 19. asrın ortalarına doğru başlamıştır. 19. asrın başlarından itibaren Osmanlılarda görülen, bilimde Doğudan Batıya yöneliş, bilim ve eğitim anlayışında meydana gelen değişimler, Tanzimat döneminde medrese dışında yeni bir yüksek eğitim müessesesinin kurulması yolunda böyle bir teşebbüsün doğmasına vesile olmuştur (...) Darülfünûn fikri, Tanzimat döneminde başlayan halkın eğitimi meselesi içinde ele alınıp gelişmiştir (...) Darülfünûn her ne kadar Batı etkisiyle ortaya çıkmış bir fikir ise de, kuruluşu ve faaliyetleri Osmanlı'nın o dönemdeki kendine has üslûbuyla gelişmiş ve bir kaç başarısız teşebbüsten sonra, nihayet 1900 yılında İstanbul Üniversitesinin temelini oluşturan Darülfünûn-ı Şâhânenin kurulmasıyla başarıya ulaşmıştır."

Darülfünûnun 1869-70'de ikinci kez açılma teşebbüsünü M.Ali Aynî şu nedenlere dayandırır:

"Zamanın ihtiyaçlarının baskı ve gereklerine karşı konamadığından ve zihinler biraz daha açıldığından..."²⁹

Tanzimat Devlet adamlarından Reşit, Âlî, Fuat Paşalara gelince, onlar da, Paris, Londra, Viyana'da elçilik vs. görevlerinde bulunurken, bu ülkelerdeki siyasî ve hukukî kurumları ve eğitime verilen önemi hayranlıkla gözlemişler ve Osmanlılardaki durumla karşılaştırmalara gitmişlerdir. *Tarih-i Lûtfî*'de şöyle deniyor: "Reşit Paşa Avrupa'da bulunduğu zamanlar, devletlerin siyasî durumunu görmüş, Osmanlı Devletinin, Avrupalılarca tasvip edilmeyen yöntemlere bağlı kaldıkça, gelecekte ciddi tehlikelerle karşılaşacağını, öteden beri önüne çıkan maddî ve manevî güçlüklerin hep bu yolsuz gidişten kaynaklandığını çok iyi anlamıştı."³⁰ Halil Paşa da, 1830'da Rusya dönüşü şöyle dememiş miydi?: "Avrupa'yı örnek almakta gecikirsek toptan Asya'ya göç etmemiz gerekeceğini şimdi daha iyi anlıyorum."³¹

Tanzimat Devlet adamları, Avrupa'yı tanıdıkları için, Devletin siyasî, idarî, hukukî düzen ve kurumlarında yenileşmeler yapılması,

28. Ekmeleddin İhsanoğlu, Darülfünûn Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs, *Belleten*, Ağustos 1990, Sayı 210, s. 699-738.

29. Mehmet Ali Aynî, *Darülfünûn Tarihi*, İstanbul, 1927, s. 19.

30. Ahmet Lûtfî, *Tarih-i Lûtfî*, Dersaadet, 1302, C. 6, s. 59.

31. Engelhardt, age, s. 10.

medrese dışında yeni ve etkin eğitim kurumları açılması gereğine inanmışlardı. Ülkede azınlık ve yabancıların gözönündeki okullarının durumu ve Devletin bir vilâyeti olan Mısır'da vali Mehmet Ali Paşa'nın giriştiği islahat hareketi ve bunun içinde eğitim alanındaki yenilikler ve kendisinin bu nedenlerle Avrupa kamuoyunda topladığı sempati de Osmanlı Devlet adamlarını uyarıcı oldu³².

Cevdet Paşa da *Tezâkir* 'de, Reşit, Âlî ve Fuat Paşaların eğitime ilişkin düşünce ve niyetlerini aşağıdaki gibi belirtir; Cevdet Paşa'nın bu görüşleri ile lâyhada ileri sürdüğü görüşler birbirleriyle pek tutarlı değildir:

"Reşit Paşa ve arkadaşlarının düşünce ve niyetleri, bilgileri yapıp eğitimi yaygınlaştırarak Devleti Avrupa'nın yeni usûllerine göre düzenlemek idi."³³

Reşit Paşa, 1851'de Encümen-i Dânişin açılışında, halkın eğitime önem veren devletlerin iyi bir düzene sahip ve güçlü, halklarının da güvenlik ve huzur içinde olduklarını söylemiştir³⁴.

Âlî Paşa da, 1867'de Padişaha sunduğu bir lâyhada, "bir büyük bora ufukta belirmekte" der ve eğitimsizliği bunun nedenleri arasında görür. Ona göre, milletin eğitim ve bilgi düzeyini yükseltmek kaçınılmazdır; yoksa, "her ne etsek ve etrafımıza Çin duvarı gibi hisarlar çeksek, yine bilgili toplumlar bize galip gelirler ve giderek her şeyi elimizden alırlar."³⁵

*Sonuç olarak denilebilir ki, Devlet adamları eğitimde yenileşmeyi Tanzimat hareketinin başarısı ve Devletin felâkete gidişten kurtarılması için gerekli görüyorlardı. Ancak, eğitimde yeterince başarılı olamadılar. Cevdet Paşa bunu, *Tezâkir*'de "binaya orta katından başlanması" yani ilköğretime el atılmadan öteki düzeylerde islahata girişilmesi ile, eğitimde bazan "yeteneksiz ve câhillere görev verilmesi" olarak iki temel nedenle açıklar³⁶. Zaman zaman dış*

32. Bkz. Cemil Bilsel, Tanzimatın Haricî Siyaseti, *Tanzimat I*, 1940, s. 661-701; Sabri Esat Siyavuşgil, Tanzimatın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler, *Tanzimat I*, s. 747-756; Enver Ziya Karal, Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi, *Belleten*, Ekim 1964, Sayı 112, s. 581-601; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1985; Yahya Akyüz, Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri, *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1991, s. 389-401 (Millî Küt.).

33. *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 23.

34. *Takvim-i Vekâyi*, 7 Şevval 1267 (5 Ağustos 1851), Def'a 453 (Nutm-ı Mürettep).

35. M. Cemal, *Vesâik-i Siyasiye*, İstanbul, 1327 (1911), s. 66-68.

36. *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 38-41; *Marûzat*, s. 50.

baskılar da eğitimi yönlendirdi. Tanzimat Devlet adamları, siyasî, idarî alanlarda olduğu gibi, eğitim alanındaki girişimlerinde de *Avrupa kamuoyundan destek beklediler ve bundan genel siyasî yararlar umdular*. O dönemde İstanbul'da bulunmuş bir yabancı yazarın dediği gibi, Tanzimat Devlet adamları, Osmanlı Devletinin Avrupa kamuoyunda "zorba bir yönetim" şeklinde değerlendirilmesinden ve bunun yol açacağı zararlardan korkuyor ve ihtiyatlı bir siyaset izliyorlardı³⁷. Günümüzde bir yazarın dediği gibi de, Reşit Paşa, 1821-27 isyanı sırasında Avrupa kamuoyunun Yunanlıları nasıl desteklediğini, basın bu konuda oynadığı önemli rolü görmüş, çok etkilenmişti. Bu nedenle o da daha sonra Osmanlı basınının gelişmesine önem verdi³⁸ ve Avrupa kamuoyunu gözönünde tuttu.

3. Tanzimat döneminde eğitimde Osmanlılık politikası ve azınlıkların buna ilişkin tutumu nedir?

Cevdet Paşa, lâyihasının son paragrafında (no: 13/b), Hıristiyan Osmanlılardan bazı "namuslu" kimselerin eğitimle ilgili görüş ve önerilerini dile getiriyor. "Namuslu" sözcüğü ile pek tabîî, bu kimselerin "Devlete sadık" oldukları anlatılmak istenmiştir. Bu Hıristiyan Osmanlılar, çocuklarını istemeye istemeye yabancı okullara verdiklerini, Müslüman okullarında gerekli bilimler (fünûn-ı lâzime) yer almış olsa, çocuklarını buralara göndereceklerini ve bunun kendileri için de daha iyi olacağını söylemektedirler. Lâyiha da yer alan böyle önemli bir konu üzerinde durmak gerekir.

a) Eğitimde Osmanlılık politikası

Tanzimat döneminde Devlet, çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup toplumları birarada tutabilmek için "Osmanlılık" idealinin kaynaştırıcı bir güç olabileceğini düşünmüş ve bunun için eğitimden de yararlanmaya çalışmıştır.

Meclis-i Vâlânın Temmuz 1846 tarihli bir mazbatasında, açılacak Darülfünûna "Osmanlı tebaasından her kim olursa olsun" gelip bilim öğrenebileceği belirtilmiştir³⁹. Avrupa devletlerinin de etkisi ve baskısı ile, gerek 1856 tarihli Islahat Fermanında, gerek 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde Müslümanların ve Hiris-

37. M.A. Ubcini, *Türkiye 1850*, C. 1, s. 205, İstanbul (tarihsiz) (Çev. C. Karaağaçlı).

38. R. Mantran, *Prélude au Tanzimat: presse et enseignement, deux domaines de réformes de Mahmut II* (Türk Tarih Kurumu'nun düzenlediği, Tanzimatın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumunda sunulan bidiri: 1 Kasım 1989).

39. *Takvim-i Vekâyi*, 27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846), Def'a 303.

tiyanların resmî eğitimden bazı düzeylerde "birarada" yararlanacakları hükme bağlanmıştır. Örneğin, bu son belgeye göre, toplumlar ayrı ayrı ilkokul ve Rüşdiyeler kuracak, fakat İdadî (Lise)lerde bütün çocuklar "muhtelit", yani birlikte olarak öğrenim göreceklendir. Hatta, açılacak olan Darülmualliminde, gayri müslim Rüşdiyeleri için öğretmenler yetiştirilecektir.

Tanzimat eğitimi şekillendiren ve eğitim yoluyla Osmanlılık idealini gerçekleştirmek isteyen Devlet adamlarından Âlî Paşa, 1867'de Padişaha sunduğu lâyhada, halkın eğitimi için gerekli yolların bulunmasını Devletin "en birinci işi" olarak görür ve gayri müslimlerin yabancı devletlerin zararlı etkileri altında yetiştiklerini ve bunun tehlikelerini gösterir: Rum ve Bulgarların Türklere düşman yetişmelerinde Rum çocuklarının Yunanistan'da ve Bulgar gençlerinin Rusya'da öğrenim görmelerinin büyük payı vardır. Bu sakıncaların önlenmesi için "bir dakika önce okulların düzenlenip yaygınlaştırılması, İslâm ve Hıristiyan çocuklarının beraberce öğrenim görmelerinin sağlanması şarttır".⁴⁰ İşte Âlî Paşa'ya Galatasaray Lisesini açtıran, Maarif-i Umumiye Nizamnamesini hazırlatan - Fransa'nın baskısı yanında- bu düşüncelerdir.

Namık Kemal de 1872'de şu görüşü savunur: "Her cins ve mezhepten çocukların birarada bulunduğu okullar yapmalıyız. Vatan çocukları bu tür okullardan çıkınca aralarına bölücülük sokmak mümkün olmaz. Nitekim, daha fidanken birbirine sarılan iki ağacı, büyüdükten sonra ayırmak, ikisini birden köklerinden çıkarmaktan daha zordur."⁴¹

b) Azınlıkların Osmanlı eğitimine ilişkin tutumu

Tanzimat döneminde azınlıklar, Devletin eğitim yoluyla Osmanlılık politikası gütmesine ve açtığı okullara nasıl bir gözle baktılar? O dönemde; İstanbul ve başka yerlerde yaşamış, doğrudan gözlemlerde bulunup yayınlar yapmış bazı yabancıların yazdıkları bizi yeterince aydınlatmaktadır:

Ubicini, *Türkiye'den Mektuplar* başlıklı ve 1851'de Paris'te basılan kitabında, Rumların okullarında çocuklarına, Osmanlı Devletinin yıkılması gerektiği fikrini aşıladıklarını, buna rağmen Osmanlı Hükümetinin bu okullara dokunmadığını yazar⁴².

40. M. Cemal, age.

41. Namık Kemal, *İmtizaç-ı Akvâm, İhret*, 20 Haziran 1288 (1872).

42. Ubicini, age, s. 205.

1853'de Atina'da Fransızca olarak basılan, Tanzimat reformları ile ilgili Yunan ve Rum görüşünü yansıtan bir kitapçıkta şöyle denir: "Rumlar ve tüm Hıristiyanlar, cemaat yönetiminde ve dinî alanda Türklerin tanıdığı serbestî ve ayrıcalık sayesinde millî benliklerini koruyup bugünkü gelişme düzeyine ulaştılar. Din, dil, gelenekler, aralarında ebedî bir engel oluşturup dururken, Hıristiyanlarla Müslümanların bugün aynı potada eritilip birleştirilebileceğini ummak mantikî bir düşünce midir? *Kur'an* ile *İncil*'i uzlaştırmayı, dört yüz yıl boyunca, İstanbul'un fethinden beri aynen, hiç dokunulmadan duran Hıristiyanları şimdi birliğe sokmaya çalışmayı ummak hiç mümkün müdür?.. Böyle bir şey ancak, Hıristiyan toplumların karakter özelliklerini feda etmeleriyle sağlanabilir; ama onlar, yaşayabilmelerinin temel gücünü oluşturan bu özelliklerinden neden vazgeçsinler?"⁴³

Galatasaray Lisesinin ilk yıllarında bir süre müdürlüğünü yapan De Salve, 1874 tarihli bir yazısında şöyle der: "Avrupa'nın hiç bir başkentinde, aynı şehir halkını oluşturan çeşitli gruplar, İstanbul'daki kadar birbirlerinden bıçakla kesilmiş gibi zıt özellikler taşımaz. Eğitim, her ülkede çocukları ve gençleri ortak kurumlarda toplayıp, onların fikir ufuklarını genişleterek, aralarında yavaş yavaş birlik ve kardeşlik bağları kurarken, burada eğitim şimdiye kadar, daha ziyade her türlü yakınlıktan uzaklaştırmaya yönelmiştir; çünkü her toplum, parası ile kendi okullarını kuruyor ve eğitim kendi ana dilleri ile veriliyor, dinî gelenekler ile siyasî art niyetlerin sürüp gitmesine çalışılıyor." Yazar, Galatasaray Lisesi gibi "liberal" bir okulun kurulmasında bile, Hıristiyan azınlıklara ve Katoliklere bu okula gitmemeleri için baskı yapan Papanın sayısız engeller çıkardığını belirtir ve Rumların zaten, Osmanlı Devletine birlik ve güç getirecek her şeye karşı öteden beri iyi gözle bakmadıklarını söyler⁴⁴.

Nihayet, Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat* (Paris, 1882) başlıklı eserinde, Rum, Ermeni... din adamlarının, kendi toplumlarının sosyal durumlarında Tanzimatın siyasî, hukukî, eğitimsel uygulamaları ile olumlu yönde değişiklikler görüleceğinden korktuklarını, çünkü böyle bir değişikliğin kendi "sömürülerinin" sonu olacağını bildiklerini söyler⁴⁵.

43. *Une réforme praticable en Turquie*, Athènes, 1853, 34 s.

44. De Salve, agm, s. 843, 846.

45. Engelhardt, age, C. 1, s. 141.

Hıristiyan azınlıklar, resmî Osmanlı okullarına hiç gitmediler mi?

Onlar, resmî eğitimden kısmen yararlandılar. Önce 1840'larda Tıbbiyeye, sonra Eczacılık ve başka teknik okullara girdiler. İlk tepkilerine rağmen, gecikmeden Galatasaray Lisesine de rağbet ettiler. Azınlıklar, meslek, sanat ve ticaretle kendilerine somut yararı olacak resmî okulları tercih ettiler. Türkler ise, daha çok, memur yetiştiren okullara yöneliyorlardı. Ayrıca azınlıklar, bir yandan kendi eğitimlerini geliştirirken, öte yandan çocuklarını ülkedeki yabancı okullara ve dışarıya da gönderiyorlardı⁴⁶.

Özetle, bazı "namuslu" Hıristiyanların, Cevdet Paşa'ya Osmanlı okulları hakkında söyledikleri kısmen doğru görünebilir. Başka deyişle, azınlıklar çocuklarını bir kaç resmî okula gönderdiler, bu tür okullar çoğaltılsaydı onlardan da yararlanmak isteyebilirlerdi. Ancak, azınlıkların gerçek amaçlarına bakmak gerekir: *Onlar, Osmanlı eğitiminden yararlansalar da, Osmanlılık idealini benimsemiyor ve ayrılıkçı emellerinden vazgeçmiyorlardı: Bulgar ihtilâlcileri ve liderlerinin çoğu Galatasaray Lisesinde okuyan öğrenciler arasından çıkmamış mıydı?*

Şu halde, bazı "namuslu" Hıristiyanların Cevdet Paşa'ya söyledikleri samimî değildi.

46. Ergin, age, C. 1-2, s. 725-734.

- 7 -

سلف سید علیہ تعالیٰ علیہ وسلم - و سید محمد بن عبد الوہاب - سیدہ دول اور دیا دولت علیہ فیہ
 پاکیزہ اندیشہ . آئندہ صدہ ذات صفایہ آتیاہ حفظن یا در صبحی دعائم دولت
 یکتا بہ افکار ایزدک دولت لریہ اور دیا جہ یکتا بہ اعتبار و رسمہ اول بقدرت
 ابتہ بوسایہ وہ نہ باید بدین جہی ما علم ماسول حضرت صفاتیہ اولیہ نامہ
 اخصی ایزد عرضتہ . ۱۴۹۱ھ محمد اکبری
 یاکور ۱۳۱۱ھ